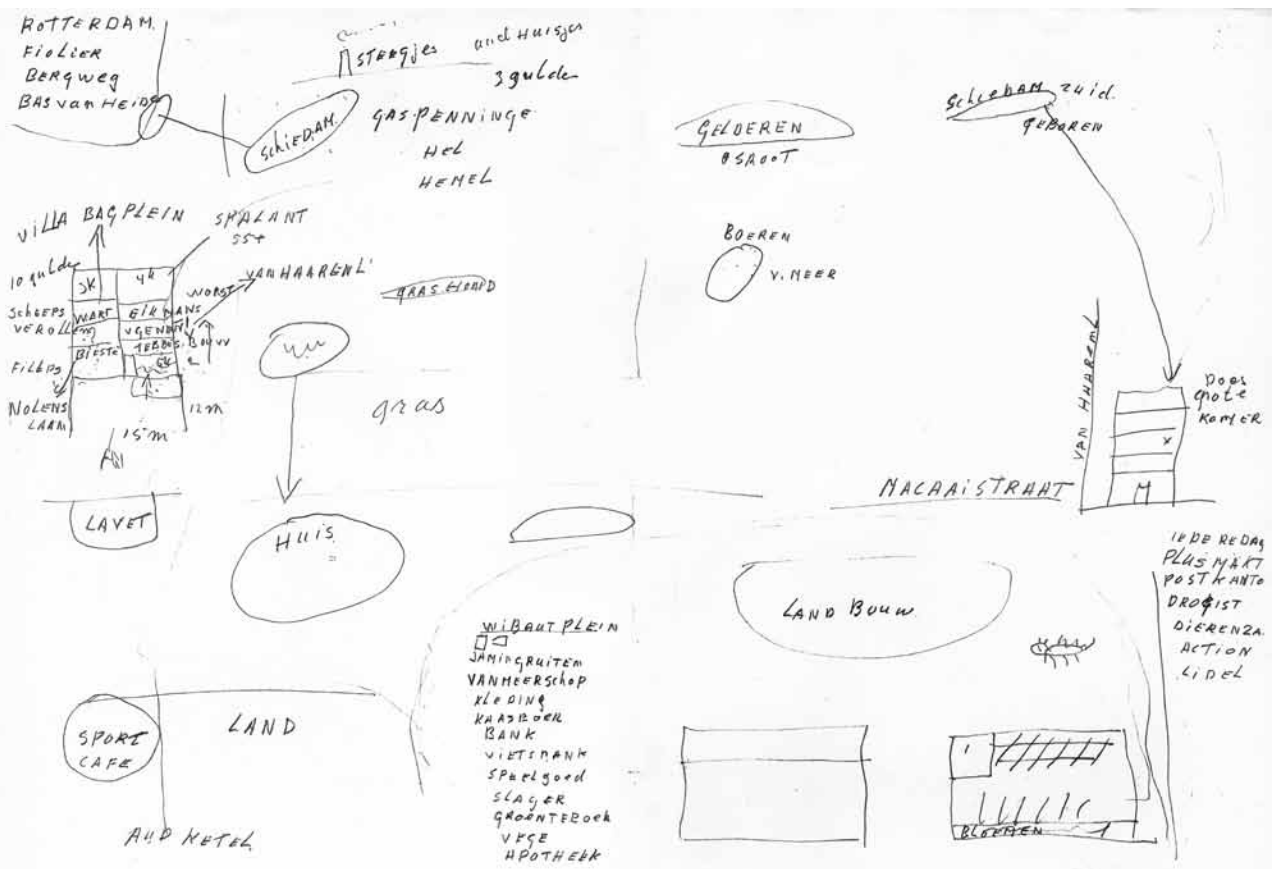

HARDE STAD, ZACHTE STAD

De narratieve cartografie van het dagelijkse leven

1. De kaart van Margiet. De aanduidingen 'boeren' en 'landbouw' verwijzen naar de tijd waarin Nieuwland nog grensde aan weilanden en landbouwgrond. Aan de linkerkant van de kaart is de portiekflat getekend waar Margiet woonde, inclusief de namen van voormalige flatbewoners. Onderaan de kaart staat een lijst met winkels die in de jaren zestig aan het Wibautplein lagen. In de linker benedenhoek zijn het sportcafé en het tuindorp Kethel getekend, waar Margiet vroeger vaak kwam. In de rechter benedenhoek is het hondje afgebeeld dat ze van haar zoon kreeg.

Leeke Reinders is antropoloog en werkt bij het onderzoeksinstituut OTB van de Technische Universiteit in Delft. Tevens is hij medeoprichter van NEL, een bureau dat onderzoek doet op het grensvlak van antropologie en ruimtelijk ontwerp. Medio maart 2011 verschijnt van zijn hand *De verbeelding van een nieuwe stad: planning, identiteit en alledaagse ruimte in een naoorlogse wijk*.

Over de modernistische architectuur en stedenbouw van naoorlogse woonwijken is veel geschreven. Opvallend genoeg weten we maar weinig over het alledaagse leven dat zich in deze wijken afspeelde. De antropoloog Leeke Reinders deed met behulp van narratieve kaarten onderzoek naar de wereld van de gebruikers en bewoners achter die van planning en beleid.

'The city goes soft; it awaits an imprint of identity. For better or worse, it invites you to remake it, to consolidate it into a shape you can live in. You too. Decide who you are, and the city will again assume a fixed form around you. Decide what it is, and your own identity will be revealed, like a position on a map, fixed by triangulation. Cities, unlike villages and small towns, are plastic by nature. We mould them by our images: they, in their turn, shape us by the resistance they offer when we try to impose our own personal form on them. In this sense, it seems to me that living in cities is an art, and we need the vocabulary of art, of style, to describe the peculiar relationship of man and material that exist in the continual creative play of urban living. The city as we imagine it, the soft city of illusion, myth, aspiration, nightmare, is as real, maybe more real than the hard city one can locate on maps in statistics, in monographs on urban sociology and demography and architecture.'¹

Stedelijke vernieuwing is een ingreep in het sociale en fysieke weefsel van de stad. Huizen worden gesloopt en gerenoveerd, nieuwe woningen verrijzen, stratenpatronen worden verlegd. Mensen trekken weg en nieuwe bewoners nemen hun intrek in de wijk. Een dergelijke ingreep vraagt om controle over de collectieve beelden en verhalen die zo'n proces van transformatie sturen, begeleiden en legitimeren. Stedelijke vernieuwing is, behalve een tastbaar proces van het slopen en bouwen daarom ook een vorm van culturele politiek waarbij beelden, verhalen en symbolen worden ingezet om de stedelijke ruimte van de stad te reorganiseren. Maar welke werelden gaan achter deze formele cartografie van vernieuwing en transformatie schuil? Hoe ziet de stad eruit, niet als object van planning en interventie, maar gezien vanuit het oogpunt van gebruikers en bewoners?

De nieuwe stad

Na de Tweede Wereldoorlog brak een nieuwe tijd aan die vroeg om een nieuwe manier van wonen. Op tal van plaatsen in Europa en Amerika werden nieuwe steden gebouwd, gemodelleerd naar de idealen van de modernistische beweging.² De *grand ensembles* in Frankrijk, de *sputniks* in de voormalige Sovjet-Unie, de naoorlogse uitbreidingswijken in Nederland; het zijn verschijningsvormen van een stadsplanning die gedreven werd door de ambitie om via hervorming van de fysieke omgeving het maatschappelijke leven te transformeren. De nieuwe steden waren opgezet als woonsteden die de inwoners orde en rust verschaften om aan de hectiek van de grote stad te ontsnappen en belichaamden daarmee het tegenbeeld van de negentiende-eeuwse metropool: een vrije ruimte die logisch en simpel in elkaar stak, zonder overdadige opsmuk. Uitgangspunt was niet de microsfeer van de woning en de straat, maar de ordening van functies, zoals het scheiden van de domeinen van wonen, werken en vrije tijd. De brede straten zijn georganiseerd in een orthogonaal patroon, een tegenhanger van de nauwe en kronkelige straatjes in de oude volkswijken. De nieuwe steden waren, naar het beeld van een stad met longen, ook uitgerust met talrijke 'vrije ruimtes': weidse openbare gebieden met grasvelden, parken, bomen en struiken. Er stonden hoge woontorens, ook wel 'verticale steden' genoemd, waarin iedereen zonlicht in de kamer kreeg en een vrij uitzicht had over de wijde omgeving. De gebouwen zelf zagen eruit als kubistische blokken, opgetrokken uit een architectuur waarin iedere vorm van ornamentiek en anekdotische detaillering achterwege was gelaten.

Enkele jaren na oplevering van de eerste woningen, op een moment dat de infrastructuur nog gebrekkig functioneerde en veel voorzieningen

ontbraken, begon het concept van de nieuwe stad te eroderen. In populaire media maakte de aanvankelijke bewondering voor de rust, ruimte en prosperiteit van de nieuwe steden allengs plaats voor zorgwekkende verhalen over het sociale leven in en buiten de appartementencomplexen. Het beeld dat opdoemde was dat van een monotoon landschap van uitgestorven straten waar het leven verliep op het eentonige ritme van het forenzenverkeer. *Metrobouletdodo*, zoals een populaire uitdrukking in Frankrijk luidde: 'reizenwerkenslapen'. De meest fantastische verhalen deden de ronde. Zo kwamen in Frankrijk de symptomen van een nieuwe ziekte aan het licht: *sarcellitus*, een virus, vernoemd naar de stad Sarcelles, dat tot depressies, angsten en suicidale neigingen kon leiden. De bewoners van de nieuwe steden zouden een hang vertonen naar alcoholisme, tabaksverslaving en overdadig gebruik van farmaceutische middelen. Huisvrouwen ontwikkelden een fobische drang tot het onderhouden van hun interieur en jongeren trokken naar buiten om zich aan geweld en losbandig gedrag te bezondigen. Tussen lange woonblokken, hoge torenflats en rechte straten, zoveel leek duidelijk, was het slecht toeven.³

Het verhaal over het *sarcellitus*virus is absurdistisch, maar legt ook een belangrijke kritiek bloot op de modernistische architectuur en stedenbouw. In de loop van de jaren zestig vond een omslag plaats in het denken over moderne architectuur, een 'tweedegraads kritiek', zoals de Franse historicus Françoise Choay schrijft, waarin de nieuwe steden als object van maatschappelijke kritiek fungeerden.⁴ In talrijke manifesten keerden cultuurcritici zich tegen de manier waarop het modernistische dogma van rationele bouwtechnieken, schaalvergroting en functiescheiding het sociale leven ontwrichtte. De modernisten anticipeerden weliswaar op de mechanisering en automatisering van de samenleving, zo was de kritiek, maar hadden de behoeften van mensen genegeerd. De naoorlogse wijken ontbeerden een *sense of place*. 'In plaats van de hinderlijke vervuiling en verwar- ring hebben we nu een saaie steriliteit gekregen', verzuchtte de Nederlandse architect Aldo van Eyck. 'De krottenwijk bestaat niet meer – in Nederland tenminste – maar wat is er voor in de plaats gekomen? Kilometer na kilometer perfect geregeld niemandsland en niemand die het gevoel heeft dat hij iemand is die ergens woont.'⁵ Deze

kritiek van architecten en architectuurcritici kon steunen op talrijke wetenschappelijke onderzoeken. Sociologen, zoals Jane Jacobs en Herbert Gans, stelden dat mensen beter gedijen in organisch gegroeide in plaats van rationeel ontworpen stedelijke gebieden.⁶ In de omgevingspsychologie verschenen verontrustende studies over het causale verband tussen criminaliteit en specifieke vormen van stedenbouw. Sociaalpsychologische onderzoeken toonden aan dat 'verticaal wonen', het leven in flats, een bron van dissociatie en desintegratie vormde. In *Defensible Space* stelt Oscar Newman, een van de protagonisten van de 'pragmatische school', dat sociale problemen intrinsiek samenhangen met het fysieke vervalproces en de technische veroudering van de naoorlogse etagebouw.⁷ De boekomslagen van dergelijke studies bevatten dan ook vaak somber stemmende afbeeldingen van weerloze mensen tegen een decor van donkere stegen en met graffiti bekladde muren.

De naoorlogse wijken worden momenteel op grote schaal afgebroken. Individualisering, groeiende welvaart en veranderende mobiliteitspatronen zouden botsen met de sociale compositie van de wijken en de anonieme leefwerelden, zoals die in de eenvormige stedenbouwkundige patronen liggen besloten. Vanaf de jaren tachtig transformeerden de wijken van woonplaatsen voor de geschoolde arbeidersklasse in multi-etnische 'probleemwijken' die in een spiraal van sociaal-economische achteruitgang terecht kwamen. Onveiligheid, criminaliteit, armoede, werkloosheid en xenofobie: zowel in beleidsstukken als in de populaire verslaggeving zijn de nieuwe steden als een pretext gaan fungeren, een graadmeter waaraan complexe veranderingen in de samenleving worden afgemeten.⁸ Dergelijke voorstellingen zijn verworden tot gemeenplaatsen in het debat over de naoorlogse wijken. We treffen ze zo vaak aan, in beleidsteksten, journalistieke reportages en wetenschappelijke verhandelingen, dat ze bijna vanzelfsprekend worden. Maar ze roepen ook de vraag op hoe mensen zich binnen de rasters en patronen van de architect en stedenbouwkundige een thuis weten te verwerven.

De zachte stad

In het debat over de nieuwe steden staan twee posities tegenover elkaar. Enerzijds is het oogmerk van de modernistische stadsplanning om het gedrag van mensen te sturen en te reguleren. Anderzijds

wijzen critici de nieuwe steden af als ongeschikt voor menselijk leven. Toch schuilt in de stelling van beide partijen ook een gemeenschappelijk perspectief. Zowel in het utopische verlangen van de modernisten (fysiek gestalte geven aan een egalitaire samenleving) als in de cultuurkritiek op het modernisme (de nieuwe stad als monotoon, onmenselijk en ziekelijk) ligt immers de idee ten grondslag dat architectuur het sociale gedrag en de mentale conditie van mensen bepaalt. Zowel voor- als tegenstanders zien de fysieke ruimte als een determinant van menselijk gedrag. De opvatting dat architectuur een bepalende invloed heeft op de psychische en sociale huishouding van een samenleving is diep geworteld in zowel de praktijk en theorie van stedelijke planning als in het sociaalwetenschappelijke denken over de stedelijke omgeving.⁹ Zo wordt ook de grootschalige herstructurering van naoorlogse wijken, zoals die sinds tien jaar aan de gang is, aangestuurd door de ambitie om sociale problemen van achterstand en uitsluiting door middel van fysieke ingrepen uit te bannen.

Over de architectuur en stedenbouwkundige structuur van de nieuwe steden zijn bibliotheken vol geschreven, maar het is opvallend hoe weinig we weten over het alledaagse leven dat er in al die jaren gewoon doorging. We kunnen stellen dat het debat over modernistische architectuur kampt met een etnografische leemte: een afstandelijke interpretatie van de stedelijke omgeving waarin 'gewone mensen' ontbreken of slechts figureren als passieve deelnemers in een van hoger hand gestuurd proces.¹⁰ Wat ontbreekt is een 'polivocale lezing' van de nieuwe steden, niet alleen als architectonische ruimte maar ook als sociale en culturele ruimte.¹¹ Immers: wanneer een gebouw, straat of plein is opgeleverd, is het aan de gebruikers ervan om de geplande ruimte te transformeren tot een cultureel domein, er bezit van te nemen en er persoonlijke en sociale betekenissen aan toe te kennen. Naast de 'harde stad' van architectuur en planning bestaat ook een 'zachte stad' van gebruik en betekenis.¹² Anders dan het pathologisch discours en de taal van deprivatie, die de populaire verbeelding van de nieuwe steden domineren, doen vermoeden, ligt in deze dagelijkse praktijken van gebruik en betekenisgeving het potentieel besloten om de stedelijke ruimte kleur en betekenis te geven.

Narratieve cartografie

Bij dit artikel is een aantal tekeningen afgebeeld waarop bewoners van Nieuwland, een naoorlogse wijk in Schiedam, hun dagelijkse leefruimte in kaart brachten. Deze kaarten kwamen tot stand tijdens een antropologisch veldonderzoek, waarbij ik mijn informanten een blanco vel papier en een zwarte pen gaf en hen vroeg met mij een virtuele tour te maken door de wijk waarin zij wonen.¹³ De kaarten ontwikkelden zich gedurende een gesprek waarbij bewoners, startend vanuit hun huidige woning en eindigend bij hun geboortehuis, hun woon-geschiedenis in kaart brachten. De kaart werd vervolgens aan- en ingevuld met wat ter sprake kwam, zoals de plekken waar mensen wonen, werken, winkelen en vrije tijd doorbrengen, de routes die zij dagelijks afleggen, de woonplaats van familie en vrienden, de plekken binnen en buiten de wijk waar hun kinderen spelen en naar school gaan. Op de kaarten staan plekken die bewoners als prettig of vervelend ervaren, plekken waar zij vaak komen, maar ook plekken die zij vermijden of niet kennen. De kaarten geven ons dus toegang tot de perceptie en verbeelding van de stedelijke ruimte.¹⁴ Ze laten in praktische zin zien hoe bewoners het hoofd bieden aan de talrijke ruimtelijke problemen waarmee zij in het dagelijkse leven geconfronteerd worden. De kaarten gaan in symbolisch opzicht ook over de manier waarop mensen thuis definiëren, hoe betekenissen die zij toekennen aan een plek verweven zijn met persoonlijke geschiedenissen en veranderingen van sociale identiteiten.

Het begrip 'thuis', zoals wij dat kennen, komt voort uit de Indo-Europese notie van *kei*, dat 'liggen' en 'iets dierbaars' betekent, en waarvan ook het Duitse woord voor thuis (*Heim*) is afgeleid. Het westerse begrip van thuis hangt sterk samen met het privilege van de eigen woning en de verwerving van een gevoel van plaats. In het populaire taalgebruik zijn dan ook tal van metaforen in omloop, zoals het kasteel, het fort, de haven en de vluchtplaats, die wijzen op thuis als een domein waarin mensen zich terugtrekken en verschalken. We zouden thuis kunnen zien als een speciale soort van plaats en tijd, waarmee mensen een sterke sociale, psychologische en emotionele binding ervaren.¹⁵ Omdat thuis gaat over de dingen die mensen als vertrouwd zien, zijn dergelijke gevoelens kwetsbaar, vooral in perioden van verandering. Buurt- en huisgenoten kunnen immers vreemden voor elkaar

lekker fietsen in

Negatief gebied / Overlast / bang op straat.

Beukenhof. komik vaak.

School

veel overlast.

fietspad naar beatrix park naar kluis (zwager).

Groen

Educatie gemeente vergaderingen.

School

Groen !!

V Haaren laan

No 50 gewoond.

Gebied van nieuwbouw! prima!!! knapt alleen maar op!

Bomen.

Bomen.

1/2 Ree -> lekker eten!

Troelstralaan

Turkse bakker? lekker brood! Veel rommel

waar zijn de winkels? (plint wijkplein)

Vergaderingen Buurt preventie team.

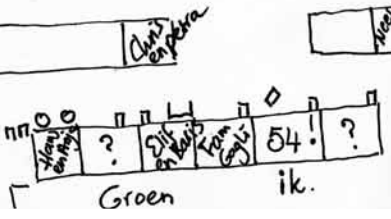
School

Uwil! overlast jeugd.

Metro Station Troelstralaan overdag prima 's avonds niet!! Vandalisme !! en gektaal!!

55 + flat pa gewoond

Parkeren.

Br

kin C wa de

Court v/d Rindepad

de polder

geboren in R dan .

Dokter
Naar
=> station.

Metrolijn. neemt negativiteit mee
en overlast / vandalisme

station
Nieuwland
Naar de Rijksweg.

Andere boodschappen
buiten de wijk.
Bao vid Heyden.
Laan v Bnl/Es.

EDAH

Chines.
eten water!

Hier kom ik voor de boodschappen

Corona

Action

Lidl

Drogist

Plusmarkt

zeer slechte stoep.

Nolenslaan.

oodie
apsalon

der
rechte
ar is
bibliotheek?

DANLAAN

Echre wijk
bibliotheek

Rotonde

Naar
Frankeland
daar werk
ik

wolens

heer !
volgen !

Dreesplein
vergadering
W150.

2. De kaart van Celia. De kaart laat zien hoe bewoners het territoriale domein van hun buurt symbolisch markeren, zoals door middel van opmerkingen, stippellijnen (onderaan de kaart) die de grenzen van de eigen buurt aangeven, en kruizen (links op de kaart) die bedreigende locaties in de wijk lokaliseren.

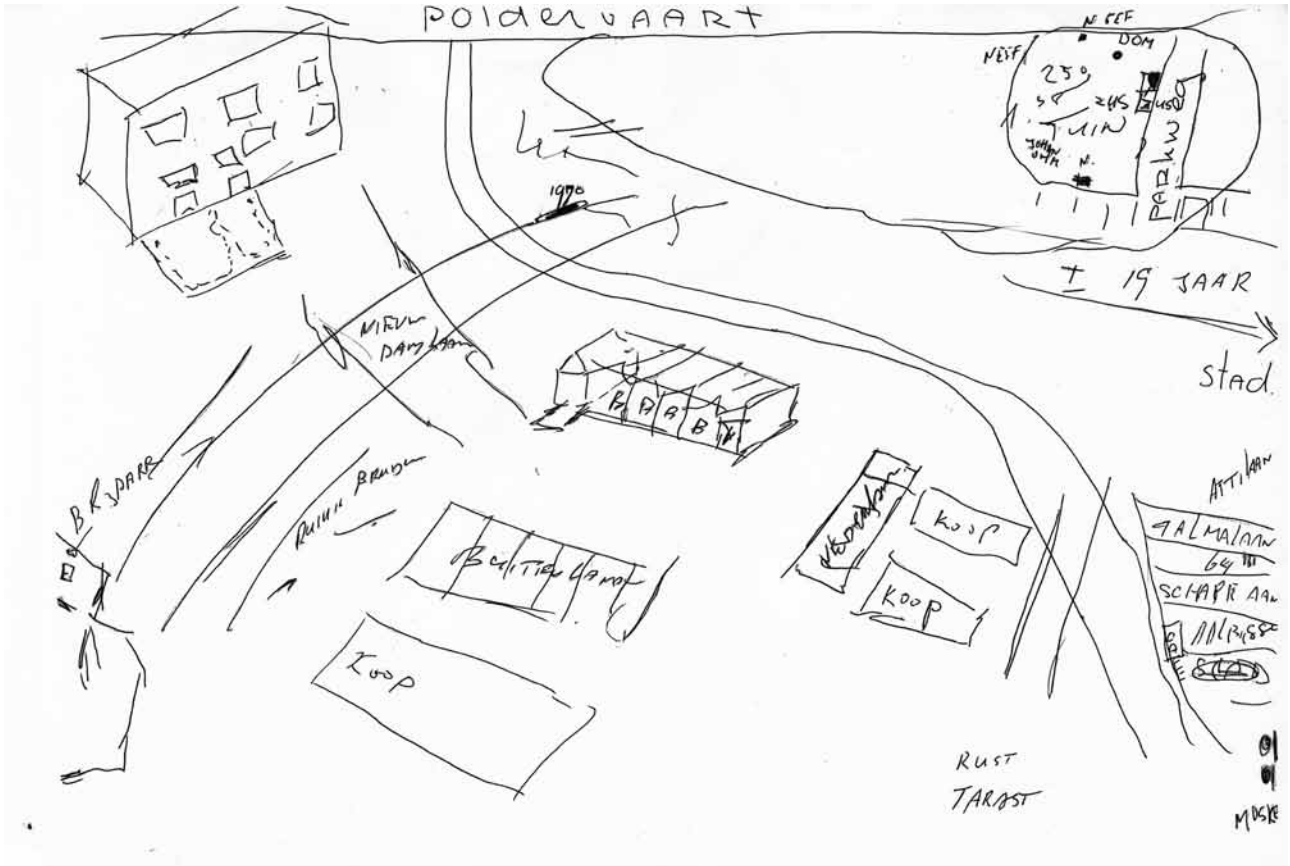
worden. Mensen kunnen zich bovendien thuis voelen in andere tijden en plaatsen, dan die waarin ze daadwerkelijk verblijven. Als mensen ergens wortelen, kunnen zij ook ontworteld raken.

Op de kaart van Margiet zien we hoe veranderingen in de directe leefomgeving invloed hebben op de perceptie en het gebruik van ruimte (afb. 1).¹⁶ In de jaren zestig verhuisden Margiet en haar man van een arbeiderswoning in de binnenstad van Schiedam naar een portiekflat in Nieuwland. De verhuizing naar de nieuwe flat markeerde voor haar de overgang naar een modern bestaan. In de flat woonden destijds ‘allemaal Hollandse mensen’, die ook op de kaart zijn aangegeven. In de woning boven haar woonde meneer Tebbes, een bouwvakker, met zijn vrouw. In de flat woonden ook een worstenmaker, een hopman van de scheepswerf, en Van Bijster, die bij Philips in Rotterdam werkte. Margiet herinnert zich het buurtleven in de jaren vijftig en zestig, toen mensen elkaar vaak troffen op het nabijgelegen Wibautplein. Het plein was destijds een levendige plek met een uitgebreid arsenaal aan winkels. ‘Het was er gezellig’, zegt Margiet over die tijd, ‘want je had altijd een praatje: je kwam altijd iemand tegen in de buurt’. Vanaf de jaren zeventig, na massaontslagen in de scheepsbouw en metaalindustrie, waar de meeste bewoners werkzaam waren, veranderde de sociale compositie van de wijk. De meeste flatbewoners trokken weg, vaak naar ‘betere buurten’ in de stad, en voor hen in de plaats kwamen mensen ‘met van die moeilijke namen’. Het werd een ‘beestenboel’, vertelt Margiet. Mensen hielden volgens haar geen rekening meer met elkaar. Grote gezinnen trokken de flat binnen, in sommige appartementen hingen geen gordijnen, maar werden de ramen beplakt met krantenpapier. Margiet zag ook het Wibautplein veranderen. De slijter, kruidenier, bakker en snoepwinkel maakten plaats voor een islamitische universiteit en een Turkse bakker en pizzeria. In de loop der jaren verplaatste ze haar dagelijkse activiteitenpatroon. Ze kwam nauwelijks meer buiten. De dagelijkse boodschappen doet ze in de binnenstad van Schiedam, voor grote boodschappen rijdt ze iedere dinsdag met de auto naar een supermarkt in Rotterdam. Margiet woont sinds drie jaar in een twee-onder-een-kapwoning tegenover een recent gerealiseerd nieuwbouwcomplex, van waaruit ze uitkijkt op de plek waar de portiekflat stond. Ze huurt de woning van haar zoon, die het huis naast

haar heeft betrokken met zijn vrouw en kind. Enkele jaren geleden, na het overlijden van haar man, kreeg Margiet van haar zoon een hondje, dat haar dwingt om iedere dag een rondje door de wijk te maken.¹⁷

Het verhaal van Margiet laat zien hoe veranderingen in de directe leefomgeving mensen dwingen om hun persoonlijke en sociale relatie met een plek te herzien. Verhalen over het verval van de wijk komen voort uit een sterke binding met de waarden van solidariteit en gezamenlijkheid, die als kenmerkend worden gezien voor de arbeidersklasse die de wijk in de jaren vijftig en zestig bevolkte. Veel oudere bewoners verhalen over het verdwijnen van gezamenlijke plaatsen en systemen van sociale support en controle, zoals de dagelijkse rondgang van de melkboer en groenteman. Aangezien de wijk in de ogen van bewoners als Margiet geen mogelijkheden meer biedt om informele vormen van sociale interacties voort te zetten, plaatsen zij zich in figuurlijke zin buiten de ruimte van de wijk. Bewoners verwoordden hierbij een vaag begrip van bedreiging en vervreemding, dat zij verbinden met de symbolische overname van de wijk door allochtone bewoners, zoals de nabijgelegen moskee, een recent geopende islamitische school of een Turkse bakker. De door de bewoners gemaakte kaarten maken hiermee deel uit van een ambivalent discours van binding aan een vervlogen tijd van publieke familiariteit en gelokaliseerde netwerken van vrienden, familie en bureaus. Op kaarten is te zien hoe bewoners dreiging voorkomen door hun dagelijkse leefomgeving te markeren met symbolische scheidslijnen (zie bijvoorbeeld de stippellijnen en cirkels in afbeelding 2).

Thuis hoeft niet altijd met een huis samen te vallen. Mensen kunnen als gevolg van eigen bewegingen (zoals een vrijwillige verhuizing) of externe invloeden (zoals veranderingen in de wijk) hun thuis ook verplaatsen. Dit zien we terug in afbeelding 3, getekend door Hans, een van de eerste bewoners van Dalsland, een complex van ‘Zweedse’ huur- en koopwoningen aan de westelijke rand van Nieuwland. Dalsland oogt als een kleine oase in het stedelijke weefsel van Nieuwland. Het is er rustig en autoluw. De straatjes kronkelen door kortgeschoren grasveldjes. Hans groeide op in Nieuwland, in een tijd dat kinderen vrijuit op straat konden spelen. In de jaren vijftig trouwde Hans en betrok met zijn vrouw een woning boven

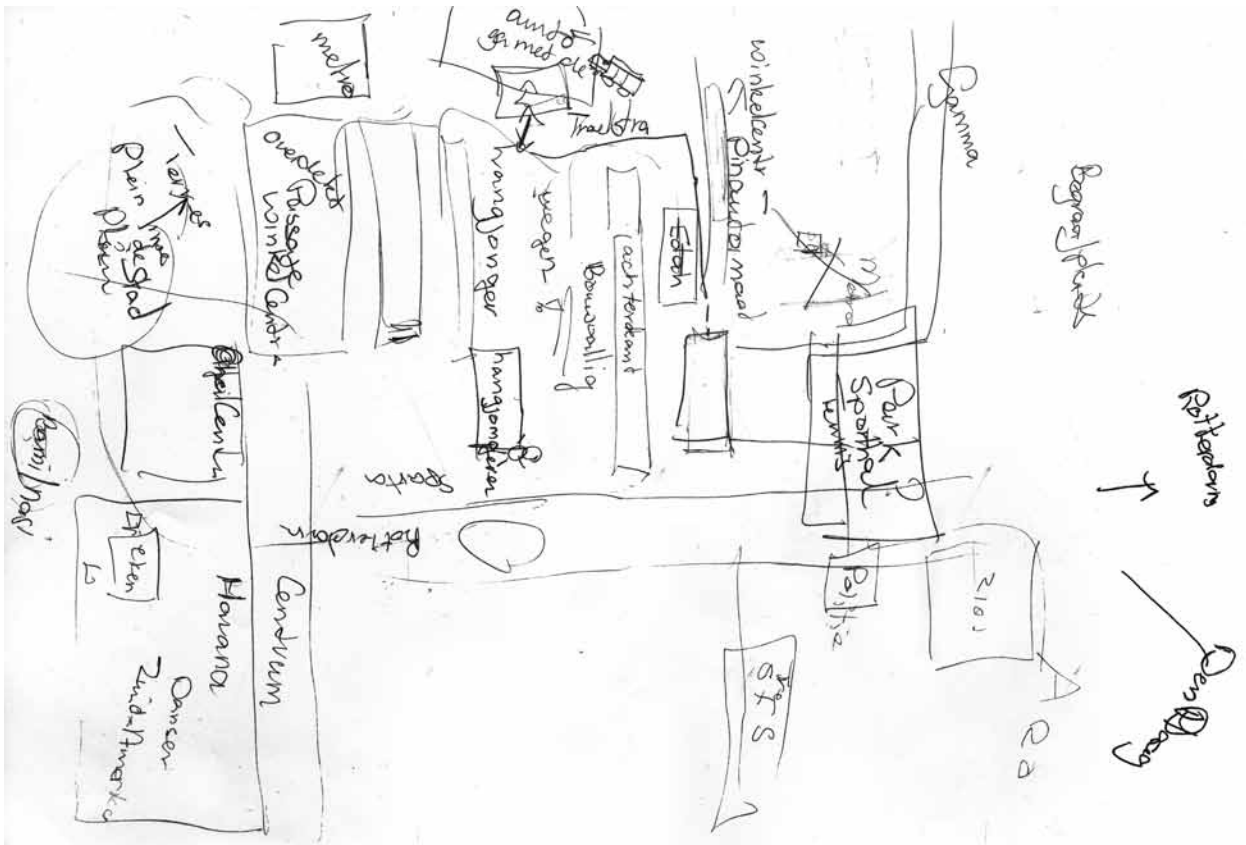

3. De kaart van Hans. In het midden ligt Dalsland, waar koop- en huurwoningen haaks op elkaar staan. Linksboven de vorige woning die het gezin van Hans bewoonde: een portiekflat in Groenoord. Bovenaan het natuurgebied de Poldervaart en het volkstuintencomplex.

zijn werkplaats, een ijzerwarenwinkel in de Schiedamsse binnenstad. Volgens Hans was het destijds gezellig wonen in de stad. Hij kende er 'God en alleman' en dronk 's avonds een biertje in de kroeg om de hoek. Later verhuisde hij met zijn vrouw en twee kinderen naar een flat in 'het groene gebied' van Groenoord, waar het gezin twaalf jaar woonde. Het was er rustig wonen. Mensen zaten er niet zo 'op elkaar gepakt' als in een flat. Hans huurt al ruim achttien jaar een volkstuint van tweehonderdvijftig vierkante meter in een complex nabij het Beatrixpark, aan de rand van de stad, waar ook zijn zus, een oom en drie neven een tuin hebben. Hans komt er ieder weekend en iedere avond. Tijdens de zomervakanties verbleef het gezin soms wel zeven weken op het complex. De volkstuint is echter geen camping; je zit er privé en het is hard werken om de tuin op orde te houden. Hans doet het grove werk, zoals het kisten, zijn vrouw het 'voortrekken' van de sla en het kweken van de planten, die ze in

het tuintje bij hun woning in kassen houdt. Het complex ligt midden in een natuurgebied, dat Hans als zijn nieuwe thuis beschouwt. Vroeger kwam hij wel eens in het buurthuis om te biljarten of een kaartje te leggen, maar in de wijk komt hij weinig meer. 'Ik ga hier niet gezellig lopen rondwandelen', zegt hij. 'Ik wandel waar ik heen moet, maar verder niet.'¹⁸

Evenals bij Margiet is het verhaal van Hans getekend door een gevoel van ontworteling. Op zijn kaart zien we een deel van de wijk afgebeeld. Deze keer niet als een plat oppervlak maar in perspectief, alsof schuin van boven een blik op de wijk geworpen wordt. De kaart bevat, anders dan die van Margiet, twee wegen die allebei de grenzen van Dalsland markeren en naar zijn tuinhuis leiden. Twee kortere straten, links en rechts van de kaart, zijn geen fysiek bestaande wegen maar verbinden het huidige woongebied met de woningen waar Hans vroeger woonde.

4. De wijk gezien door het oog van een nieuwkomer. Naast praktische objecten (de Gamma, de Edah, de pinautomaat) zijn ook affectieve associaties aangegeven. Linksboven de begraafplaats, één van de eerste plekken waar Natasha na haar betrekking van de woning naar op zoek ging. Onderaan de kaart de eet- en dansegelegenheden die haar een gevoel van thuis bezorgen. Op de kaart is ook de dagelijkse route aangegeven die Natasha per auto aflegt om van haar woning naar het metrostation te komen, vanwaar ze naar haar werk in Rotterdam reist.

Op de kaart zijn enkele elementen uitgelicht door ze in detail en in perspectief te tekenen, zoals de afbeelding van daken en de gedetailleerde tekening van de volkstuin. Dalsland is op de kaart afgebeeld tegen de achtergrond van de Poldervaart, het natuurgebied dat als een horizon de grenzen van een leefomgeving markeert. Hans omschreef zijn huidige woongebied louter in functionele termen: de buurt is voor hem een plek om te eten en slapen. Een ander opmerkelijk element op de kaart zijn de verwijzingen naar 'stille' en 'drukke' plaatsen. In beschrijvingen gebruikt Hans positieve connotaties voor open en stille plaatsen (zoals het natuurgebied en het Nieuwland van zijn jeugd als een 'open plek' waar de huizen 'lekker ver uit elkaar' stonden) in oppositie met aanduidingen van drukke plekken, die 'bewegen' en waar 'altijd wat aan de hand is'.

Gevoelens van thuis-zijn worden gevoed door herinneringen. De door bewoners getekende

kaarten zijn in die zin niet alleen in ruimte maar ook in tijd gelaagd. Bewoners verhalen bijvoorbeeld vaak over plekken die, wegens sloop en nieuwbouw in de afgelopen jaren, niet meer fysiek bestaan maar in herinneringen voortleven. Op de kaart van Natasha, een Antilliaanse vrouw die sinds enkele weken in de wijk woont, zien we hoe een nieuwe bewoner zich, gevoed door associaties met haar land van herkomst, een thuis verwerft (afb. 4).

Het huis van Natasha ligt in een complex van nieuwbouwwoningen, dat op het moment van ons gesprek nog deels in aanbouw is. De straat is nog niet geasfalteerd en de overvloedige regenval heeft kuilen in het mulle zand doen ontstaan. Tegen de muur staan de ingepakte schilderijen. De glazen pui, die de tuin van de woonkamer scheidt, is met KOMO-huisvuilzakken beplakt. Links van de keuken en zichtbaar vanuit de huiskamer, staat een varen die tot het plafond reikt. De plant doet haar

aan Curaçao denken, het Antilliaanse eiland waar ze opgegroeide. In Schiedam ontdekte Natasha een nieuw thuis. De aanwezigheid van buitenlanders om haar heen, maakt dat ze zich minder in Nederland voelt wonen. In het centrum van Schiedam heeft ze een Antilliaans restaurant ontdekt. Het eten, de muziek en de sfeer doen haar aan Curaçao denken. Natasha vertelt dat ze aan Nieuwland gewend raakt, maar sommige plekken in de wijk mijdt. Collega's bij de dienst Stadstoezicht in Rotterdam vertellen haar over de slechte naam van Nieuwland: schietpartijen, steekpartijen, inbraken. Natasha relateert dergelijke verhalen – misdrijven gebeuren overall – maar heeft haar dagelijkse route wel aanpast. Natasha ergert zich vooral aan een groepje Antilliaanse jongeren dat verderop rondhangt en de wijk een slechte naam geeft. Zij leerde van haar welgestelde ouders niet nutteloos op straat rond te hangen. Ze ontwijkt de jongens door dagelijks met de auto naar de vierhonderd meter verderop gelegen metrohalte te rijden. Van daaruit kan ze veilig naar haar werk bij de Rotterdamse gemeente. Het gevoel van thuis zijn is bij Natasha dus vooral ook een sensorische ervaring. Het zijn geuren, smaken en geluiden die haar aan vroeger herinneren en het mogelijk maken zich aan een nieuwe plek te binden.¹⁹

Conclusies

In het perspectief van het alledaagse, zoals vormgegeven in de narratieve kaarten van bewoners, ligt een kritiek besloten op de technocratische blik van stedelijke planning. Planners en stedenbouwkundigen opereren meestal op grote afstand van het dagelijkse leven in een stad. Zij zien een stad, waarin 'gewone mensen' ontbreken of slechts figureren als passieve deelnemers van door 'hogerhand' geleide stedelijke processen. Het idee van het alledaagse is juist gebaseerd op de gedachte dat wonen een dynamisch proces is dat niet ophoudt bij een ontwerp of de oplevering van een gebouw, straat of plein. Dit artikel is een poging de complexiteit en gelaagdheid van de alledaagse ruimte in beeld te brengen door op zoek te gaan naar de leefwerelden die achter de officiële cartografie van planning en beleid schuil gaan. De hierboven behandelde kaarten beschrijven in essentie hoe mensen, te midden van de veranderende omgeving van een wijk, een (nieuw) thuis verwerven. De stad is hier niet slechts een decor waarin mensen zich bewe-

gen, maar een onlosmakelijk onderdeel van het sociale verkeer en de vorming van persoonlijke- en groepsidentiteiten.

De kaarten tonen in al hun vervormingen en vertekeningen de complexe en gelaagde leefwereld van het alledaagse. In grafische vorm vertellen mensen hoe persoonlijke en collectieve identiteiten zijn gebonden aan microlokale verbanden in een wijk of buurt. De kaarten attenderen ons op de actieve rol van mensen in het bewonen van een stad of een wijk; hoe zij een omgeving gebruiken en beleven en zich deze toe-eigenen en van betekenis voorzien. De kaarten tonen dat gevoelens van thuis-zijn, onderdeel zijn van een voortdurend proces, waarin mensen bepalen wat in mentale zin als veraf en dichtbij wordt gezien, wat ervaren wordt als binnen en buiten, en wie zij tot de hunnen en de anderen rekenen. In de symbolische reclamatie van de dagelijkse ruimte van een wijk zien we hoe het begrip van thuis als het ware wordt opgerekt. Thuis valt hier niet samen met het eigen huis en erf of met een gefixeerde geografische ruimte. Het omvat niet slechts een fysieke omgeving, maar ook het domein van herinneringen, sferen en nostalgische verlangens. Gevoelens van thuis hebben bovendien betrekking op functionele en affectieve relaties met andere settings dan de omgeving waarin mensen dagelijks verblijven. De sociale identificatie met plaats en tijd, zoals die in noties van thuis worden uitgedragen en vormgegeven, is dus in zowel positieve als negatieve zin verbonden aan de manier waarop mensen een mate van distinctie, continuïteit en zelfvertrouwen creëren. Thuis is daarmee niet 'iets' dat statisch is of hetzelfde blijft, maar iets dat mensen in dagelijkse praktijken maken, verwerven en soms ook moeten bevechten.

De alledaagse ruimte leert ons over de microlokale verbanden in een wijk of stad en over het gebruik en de perceptie van een wijk, buurt of stad, zoals de routes die mensen afleggen, het belang van symbolische grenzen en fysieke landmarks, de settings waarin mensen zich bewegen, de actieradius van bewoners (de wijk als geheel bleek onder alle informanten geen relevante eenheid), de intieme plekken en *trouble spots* van de wijk, en de collectieve ruimtes waarmee bewoners zich aan elkaar en aan de buurt binden. Dergelijke elementen zijn moeilijk tastbaar maar cruciaal voor hoe mensen zich een plaats tot thuis maken. De kaarten geven rekenschap van de complexiteit, subjectiviteit en

gelaagdheid van stedelijke ruimte, van dat wat vaak verborgen blijft in grote verhalen en algemene statistieken: de fijnmazige persoonlijke leefwerelden en sociale weefsels waarmee mensen het leven in een wijk of buurt zin en betekenis geven.

- 1 J. Raban, *Soft city*, Glasgow 1975, pp. 9-10.
- 2 Het begrip 'nieuwe stad' verwijst in algemeen zin naar steden en stedelijke gebieden die volgens een vooropgezet plan aangelegd worden en meestal gelegen zijn in een onbebouwd gebied nabij kleine steden en landelijke nederzettingen. Zie P. Kluyver, *Nieuwe steden. Een verkenning van verstedelijkingsprocessen*, Amsterdam/Parijs 1971, pp. 12-17. In dit artikel wordt met 'nieuwe stad' ook verwezen naar de naoorlogse uitbreidingswijken die meestal aan de rand van bestaande steden werden aangelegd.
- 3 Het verhaal over het sarcellitusvirus staat niet op zichzelf, maar past in het genre van de *urban noir* waarin de vervreemding van het moderne stedelijke landschap beschreven wordt. We komen varianten van het virus vrijwel gelijktijdig tegen in de notie van *braziliatis*, een ziekte waaraan inwoners van het in de jaren vijftig gebouwde Brasilia, de modernistische hoofdstad van Brazilië, zouden lijden. Zie J. Holston, *The modernist city. An anthropological critique of Brasilia*, Chicago/Londen 1989, p. 24. Of in de door Lotte Stam-Beese ontworpen Rotterdamse wijken Ommoord en Pendrecht, waar bewoners, volgens de overlevering, zouden kampen met flatneuroses, liftfobieën, zenuwtoevallen en de zogenaamde 'ruimtevaardersziekte', een vorm van sensorische deprivatie waaraan mensen die op de hoger gelegen etages van de flatgebouwen woonden, blootgesteld werden. Zie P. Hellmann, *Dik water. Wonen in een Nederlandse buitenwijk*, Rotterdam 1993. Dergelijke noties over de ziekelijke werking van architectuur zien we ook terug in aandoeeningen die met het leven in de moderne stad geassocieerd worden, zoals neurastenie, histerie, pleinrees en claustrofobie. Zie: A. Vidler, 'Bodies in space/subjects in the city: psychopathologies of modern urbanism', *Differences: a journal of feminist cultural studies* 5 (1993) 3, pp. 31-51.
- 4 F. Choay, *L'urbanisme, utopies et réalités. Une anthologie*, Parijs 1965.
- 5 A. van Eyck, aangehaald in S.M. Pruys, 'Hoog- of laagbouw: de erfenis van de

- Forumgroep wordt thans te gelde gemaakt', *Kunstschrift* 22 (1978) 1, p. 36. Dergelijke representaties keren overigens ook terug in populaire beschrijvingen van hedendaagse nieuwbouwwijken, zoals suburbs en VINEX-locaties, waarbij noties van anonimiteit, monotonie en vervreemding getraceerd worden in de architectuur en stedenbouwkundige structuur van de wijken.
- 6 Zie onder andere J. Jacobs, *The death and life of great American cities*, Londen 1994 en H.J. Gans, *People and plans. Essays on urban problems and solutions*, Harmondsworth 1972.
- 7 O. Newman, *Defensible space. People and design in the violent city*, Londen 1977.
- 8 Zie H. Vieillard-Baron, *Les banlieues. Un exposé pour comprendre, un essai pour réfléchir*, Parijs 1996, p. 7.
- 9 Het ruimtelijk determinisme treffen we al aan in achttiende- en negentiende-eeuwse reisbeschrijvingen en topografieën die vaak beschouwingen bevatten over de invloed van klimaat en fysieke omgeving op de ontwikkeling van menselijke rassen. In de negentiende eeuw stelden de environmentalisten dat de fysieke en morele omgeving van de stad direct verband houdt met sociale problemen zoals armoede, dronkenschap, criminaliteit en delinquentie. Zie F. Driver, 'Moral geographies: social science and the urban environment in mid-nineteenth century England', *Transactions of the Institute of British Geographers* 13 (1998) 3, pp. 275-287.
- 10 C. Greed, 'The place of ethnography in planning: or is it 'real research'?', *Planning, practice and research* 9 (1994) 2, p. 121.
- 11 M. Llewellyn, "'Urban village" or "white house". Envisioned spaces, experienced places, and everyday life at Kensal House, London in the 1930s', *Environment and planning D: society and space* 22 (2004) 2, p. 242.
- 12 Het begrip van de 'zachte stad' is ontleend aan een gelijknamige verhandeling van de Britse auteur Jonathan Raban waarin hij zijn initiatie als migrant in de metropool gebruikt om zijn idee van de 'plasticiteit' van het stedelijke leven te distilleren (zie citaat aan het begin van dit artikel).
- 13 Het promotieonderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, maakt deel uit van het onderzoeksprogramma Corpovenista, een onderdeel van het Habiforum kennisprogramma Vernieuwend Ruimtegebruik. Het centrale thema van het onderzoek was de rol van verbeelding, zoals verhalen, beelden en symbolen, in de vernieuwing van een wijk. Ik richtte mij hierbij op de relatie tussen de geplande ruimte en geleefde ruimte. Welke symbolische beelden en verhalen zetten professionals in om de transformatie van een wijk vorm te geven en te legitimeren? En hoe verhoudt deze professionele verbeelding zich tot de manier waarop bewoners een wijk gebruiken en beleven? Hoewel het onderzoek mede gefinancierd is door woningcorporaties had ik als onderzoeker geen rol in de vernieuwing van de wijk. Zie ook L. Reinders, *De verbeelding van een nieuwe stad. Planning, identiteit en alledaagse ruimte in een naoorlogse wijk*, Amsterdam 2011 en A. Reijndorp, L. Reinders, *De geplande en geleefde stad*, Amsterdam 2010.
- 14 Mijn gebruik van getekende kaarten is deels geïnspireerd op de methode van *mental mapping*, zoals die vooral in de jaren zestig veel is toegepast in de geografie en omgevingspsychologie om mentale aspecten van ruimte in kaart te brengen. Zie bijvoorbeeld R.M. Downs, D. Stea (red.), *Maps in mind. Reflections on cognitive mapping*, New York 1977 en P. Gould, R. White, *Mental maps*, Harmondsworth 1974. De methode kreeg een impuls door de publicatie *The image of the city* (1972), waarin Kevin Lynch mentale kaarten gebruikt om de verbeeldingskracht van de stad te onderzoeken. Mijn onderzoek verschilt in twee opzichten van de manier waarop Lynch mentale kaarten gebruikt. Ten eerste ontwikkelden mijn kaarten zich gedurende een interview. Waar Lynch zijn informanten vroeg een kaart van de stad te tekenen en deze vervolgens met hen besprak, gaf ik mijn informanten tijd en ruimte om hun alledaagse leefwereld gedurende het interview in kaart te brengen. Ten tweede concentreerde ik mij op verhalende aspecten (vandaar de naam 'narratieve kaarten') in plaats van de fysieke structuur en identiteit van stedelijke ruimte, waar Lynch zich op richt.
- 15 H. Easthope, 'A place called home', *Housing, theory and society* 21 (2004) 3, pp. 128-138.
- 16 Om privacyredenen gebruik ik pseudoniemen.
- 17 Interview met Margiet door auteur, 30 november 2006.
- 18 Interview met Hans door auteur, 21 december 2006.
- 19 Interview met Natasha door auteur, 23 november 2006.